

דב סדן כעורך המוסף לספרות של דבר

נורית גוברין

על השם: מוסף, על גלגוליו ותפקידי

שם המדור לספרות של דבר – מוסף – מעיד על יחס הכבוד הגובל בקדושה, שיוחס לתפקידה של הספרות העברית. הספרות העברית בעולם החילוני ממלאת את תפקיד התפילה בעולם הדתי; היא מקבילתה של התפילה, אם לא לומר תחליפה. כידוע, מוסף היה במקורו קורבן נוסף שהיו מקריבים בבית המקדש בשבתות ובמועדים. לאחר שחרב בית המקדש ובטלו הקרבנות, הייתה "תפילה נוספת על הרגילה", שאומרים אותה בציבור ב"שבתות ובמועדים". וכך אכן נכתב בכותרת המשנה של המוסף לספרות של דבר: "המוסף לשבתות ולמועדים". מכאן ואילך נעשתה המילה מוסף שם נרדף למדורים הספרותיים בעיתונות היומית ובכתבי העת הכלליים.

עד כמה שזכרוננו אינו מטעה אותי, דב סדן סיפר לי פעם שהוא הוא שנתן את השם מוסף למדור הספרותי. אבל בריאיון עם יהודה פרידלנדר (ידיעות אחרונות 5.3.1982) העיר המראיין: "אם איני טועה, היה זה כצנלסון שהביא את הצירוף העתיק מסידור התפילה ונתנו עניין לתוספת הספרותית". סדן בתשובתו לא התייחס כלל להערה זו.

הכותרת מוסף הופיעה לראשונה בכ"ט באלול תרפ"ה (18.9.1925), ערב ראש השנה תרפ"ו. יום קודם, נזכר השם בפרסומת מוקדמת למדור לספרות.

עד אז הופיע החלק הספרותי בימי שישי, ללא כותרת מיוחדת, כחלק בלתי נפרד מהעיתון. דב סדן לא ערך בשלב זה את המוסף, אבל היה חבר מערכת דבר. לפני שנקבע השם מוסף התלבטו בין שמות כגון: "תוספת לשבת" או "הוספה".

ברל כצנלסון, שייסד את המוסף, ערך אותו בשנותיו הראשונות. לאחר מכן הוא נערך לסירוגין על-ידי מאיר בוגדן, זלמן רובשוב (שזר), יצחק יציב ודוד זכאי.

דב סדן היה ממשתתפיו הקבועים של דבר החל מיום כ"ז בכסלו תרפ"ו (14.12.1925), ושלושה חודשים לאחר מכן נעשה לחבר המערכת של דבר מיום ז' באדר תרפ"ז (11.3.1927). היו לו שם מדורים קבועים, "בין השיטין" ו"אגב אורחא", שבהם הגיב דרך קבע על הכול, בחתימות שונות.

מינויו של דב סדן, מאנשי הפנים של דבר, לתפקיד עורך המוסף היה טבעי וחלק וכמעט מחויב המציאות. דב סדן היה באותה שנה בן 31 (נולד: 1902). כפי שהעיד סדן באותו ריאיון עם יהודה פרידלנדר,

הוא קיבל על עצמו את תפקיד עורך המוסף לפי בקשתו של זלמן שזר, ובלשונו "שהיה בעצם העורך הכללי, ואף יצא לפעולות בגולה, והוא שביקשני להקל עליו ונענית לו, וערכת ארעי נעשתה לי ערכת קבע, שנמשכה שש שנים עד שאמרתי לעצמי: הָרָף".

הספרות היפה הייתה משולבת בדבר מראשיתו. כידוע, החל דבר להופיע ביום שני, ט' בסיוון תרפ"ה (11.6.1925). כבר בגיליונו הראשון השתתפו סופרים מובהקים כש"י עגנון, דוד הופשטיין, א"צ גרינברג. א"ז רבינוביץ, שהיה אז זקן סופרי ארץ-ישראל, חודשים אחדים לאחר מכן, כאמור, בערב ראש השנה תרפ"ו, הופרד החלק הספרותי מהחלק הכללי, ויוחד לו מדור מיוחד, שהופיע בנפרד בימי ששי ובערבי חגים. הוא אף נכרך בנפרד. הפרדה זו נפסקה בט"ו בסיון ת"ש (21.6.1940), ימי האימים של ראשית מלחמת העולם השנייה, והמדור נבלע בגוף העיתון, עד להפרדה הבאה.

מדיניות זו של שילוב הספרות היפה בעיתון הייתה מושרשת כל כך עד ש"בראשיתו היה מרכז הכובד של העיתון נוטה אל הצד הספרותי על חשבון הצד הרפורטאז'י-עיתונאי הצרופ".¹

דבר שימש כ"חממה לסופרים, אם נודעים ומפורסמים ואם צנועים ומוצנעים. אלה קיבלו עידוד בדבר על-ידי ברל כצנלסון ומשה ביילינסון, ובייחוד במוסף הספרותי בימי עריכתו של דב סדן." "דבר היה מיוחד גם בכך שהקדיש מאמרים ראשיים לסופרים".²

לחשיבות זו של הספרות כחלק בלתי נפרד מעיתון כללי, יש מסורת ארוכה בעיתונות העברית מראשיתה. על כך כתבתי במחקרי: 'המדורים לספרות בעיתונות היומית' (מאי 1999). חשיבותה של הספרות הייתה כה גדולה עד שהעיתונים היו זקוקים לספרות כדי להצדיק את עצמם ואתהדר בה כהצדקה לרצינותם ולמכובדותם. העיתונות העברית קיבלה לגיטימציה מן הספרות והסופרים מצדם השתמשו בעיתונות. מסורת זו של שילוב ספרות בעיתונות נמשכה גם בעיתונות הארץ-ישראלית מראשיתה (תר"כג – 1863). כוחה של הספרות בתוך העיתונות לסוגיה גבר עם ייסודה של עיתונות מפלגתית ענפה, במיוחד של מפלגות הפועלים השונות בארץ-ישראל. חברו כאן יחד האמונה בכוחה של הספרות להשפיע ולחנך, והתפיסה של מפלגות הפועלים, שהן אחראיות לחינוכו של עם ולא רק של חברי המפלגה.

על חשיבות תפקידו של עורך המוסף לספרות, העיר לימים דב סדן בהערותיו לחליפת המכתבים בינו לבין ברל כצנלסון (1931),

דב סדן

נאמן לרחשי לבם של הפועלים. פרשה זו נדונה בהרחבה בספרי על דבורה בארון, שהייתה עורכת המדור לספרות של הפועל הצעיר, והתפטרה יחד עם בעלה, עורך הפועל הצעיר יוסף אהרונוביץ, מן העריכה, בשנת תרפ"ג (1923). ייתכן, כך אני משערת, שוויכוח זה והלחץ עליהם מצד עסקני המפלגה, לפרסם דברי פועלים שאינם סופרים, היו אחת הסיבות להתפטרותם.⁷

ייתכן, כי הסיבה להתפטרותו של דב סדן מעריכת המוסף, חוץ מזה ש"נמאס לו", הייתה דומה. דעתו של

ברל כצנלסון הייתה כדעתו של א"ד גורדון. היה זה ויכוח על "ספרות העבודה", כפי שקראו לו אז, וגם ג. שופמן לקח בו חלק מן הצד של הסופרים.⁸ ויכוח זה, כפי שכתב ג. קרסל, איפיון את דבר מראשיתו.⁹ גם במסתו, "הפוחת שער", שהוקדשה ליובל ה-80 של דב סדן,¹⁰ חזר אליו ג. קרסל, וציטט את ברל כצנלסון שאמר:

"אין לנו חברים 'פרופסיונליים' לכתובה, ועוד יותר: אין חיינו המתייצרים על ידינו, ניתנים כלל לכתובה של סופרים פרופסיונליים. כל דעתנו ודלות (?) את החיות אשר במפעלנו. כל הערך וכל המשקל שבספרות העבודה בארץ הוא בזה, שהדברים מסופרים והעניינים מתבררים לא עליידי 'מושכים בעט', כי אם עליידי המשתתפים בדברים. לא בכוח הכשרון הספרותי גברה עיתונותנו עד הנה, כי אם בכנות הדברים הבאים מלפני ומלפנים. ברגע זה שמסירת ענייני העבודה והחיים לקוראים תהפך אצלנו נחלת יודעי כתיבה (— — —) וחדלה ספרות העבודה להיות אשר הייתה עד היום" (דבר 7.9.1925. כונס בכתבי ברל, ב' עמ' 174).

נגד דעה זו, שאמרה כי, "אין מקום אצלנו לסופרים פרופסיונליים, שיתארו את החיים — אלא הכתיבה צריכה לנבוע מתוך החיים", יצא אברהם שלונסקי הצעיר. אבל, למעשה, שיתף ברל בדבר, לפחות במדור הספרות, כמעט אך ורק "סופרים פרופסיונליים".¹¹ במתח שבין "ההלכה" לבין "המעשה" גבר ה"מעשה" והמוסף של דבר היה הבית של הסופרים "המקצועיים". ייתכן, שהתפטרותו של דב סדן מעריכת המוסף, קשורה גם בוויכוח זה, בשעה שגבר קולם של "עסקני המפלגה" שרצו "להכתיב" לו, "מלמעלה", מדיניות זו, אולי לאחר שלא הסכים לפרסם את הגיגיהם, או לבצע "מדיניות תרבות" פופולארית. אם פעם תתפרסם חליפת המכתבים הענפה של דב סדן, ייתכן שאפשר יהיה למצוא סימוכין להשערת זו, או את "הסיבה האמיתית" להתפטרותו.

מדיניות העריכה של דב סדן כעורך המוסף

כאמור, ערך דב סדן את המוסף במשך 6 שנים (מש ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, שאז עדיין לא ידעו מתי תפרוץ!). יש לזכור כי בשנים אלו חתם בשמו: דב שטוק. החלפת השם נעשתה החל מיום כ' באלול תש"ח (24.9.1948), כפי שהצהיר עליה בהערה למאמרו: "צנזורה" בדבר מאותו יום.

ואמר ש"מעמדו של ברל כעורך הספרותי נחשב אף יותר ממעמדו כעורכו הכללי של העיתון, ובחמש השנים הראשונות של דבר היה עיקר עניינו במוסף לשבתות ולמועדים".³

מחקר מקיף על ראשיתו של דבר פרסם ג. קרסל: ב"דפנה של תקופה",⁴ ואחריו כתב פנחס גינוסר על "תחילת המוסף הספרותי של דבר על רקע תקופתו".⁵

דב סדן כעורך המוסף לספרות של דבר

דב סדן ערך את המוסף לספרות של דבר במשך 6 שנים. הגיליון הראשון בעריכתו הופיע ביום י"ב באב תרצ"ג (4.8.1933), הוא גיליון ל"א לכרך ח'. הגיליון האחרון בעריכתו הופיע ביום כ"ז בתמוז תרצ"ט (14.7.1939). היו אלה 6 שנים קשות וגדושות מאורעות רבים: החל מעלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה; עליית יהודי גרמניה לארץ-ישראל; הידלדלות המרכזים היהודים במזרח אירופה; דרך מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) ועד ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה. כל אותה עת היה צורך לתת ביטוי למאורעות האקטואליים, וברובם לשמור על חיי הספרות והתרבות, ולהמשיך את מהלכם והתפתחותם.

בגיליון האחרון שערך דב סדן, התפרסמה בעמוד האחרון של המוסף הערה בחתימתו של דב שטוק: "עם הגיליון הזה יוצא הטיפול במוספים מרשותי, ואשמח לקיים חובה נעימה ולהודות בזה לכל שעזרוני בשש שנות עבודתי במדור זה ונתנו בו מפרי רוחם, הגיונם ורגשם, ואף הפקידו עיני ולבי על דרכו וצרכו. וביותר אשמח לראות את חביבי אברהם קריב כממלא התפקיד הזה מעתה".

אין הסבר לסיבות שהביאו אותו למכתב התפטרות זה. באותן שנים היה נהוג לא פעם שלא לציין את שמות העורכים בשולי הגיליון. מסיבה זו לא נרשם תאריך ההתחלה המדויק לעריכתו של דב סדן את המוסף. גם סדן, מסיבות השמורות עמו, לא מסר נתון זה. יש לשער, שבתחילה לא הייתה בין העורכים חלוקת תפקידים מוגדרת, וחברי המערכת כולם היו שותפים לעריכת המוסף. אשר לתאריך ההתחלה, ג. קרסל הוא שציין את תאריך ההתחלה: י"ב באב תרצ"ג.⁶ אבל גם בשעה שסדן כבר היה עורך המוסף, המשיך רק שמו של ברל כצנלסון להופיע בשולי העמוד האחרון שלו תחת הכותרת: "העורך האחראי".

כאמור, איני יודעת את הסיבה להתפטרותו של דב סדן מעריכת המוסף לספרות של דבר. אני יכולה רק לשער. מראשית דרכה של הספרות העברית בארץ-ישראל, התקיים ויכוח במסגרת מפלגות הפועלים, ובמיוחד במפלגת "הפועל הצעיר", אם הספרות צריכה להיכתב על-ידי "סופרים מקצועיים" או על-ידי פועלים, אנשים-מן-השורה, מי שביום אוחזים במעדר ובלילה הם אוחזים בעט סופרים. ויכוח זה החל כבר עם ייסודו של כתב העת הפועל הצעיר בשנת תרס"ז (1907) והתלקח מדי פעם במחזוריות כמעט קבועה שהייתה קשורה לוועידות המפלגה. זה היה גם ויכוח בין שניים מראשי המדברים בעלייה השנייה: יוסף חיים ברנר ואהרן דוד גורדון. ברנר (וכמוהו גם יוסף אהרונוביץ ודבורה בארון), חשו כי הספרות צריכה להיכתב בידי סופרים "מקצועיים" שמלאכתם בכך, ואילו אהרן דוד גורדון היה בעד "סופרים-לעמ'מצוא", סופרים-פועלים. לדעת האחרון, רק סופר כזה, שבא מן העבודה, מן השדה, יכול לתת ביטוי

בשער הדבר

דבר
מוסף לשבתות ולמועדים
 לא (סדרה) יום א' י"ב אב תרצ"ג 2408 נד

מוזיקה:
 יצחק מילך (שירים)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)

דבר
מוסף לשבתות ולמועדים
 לא (סדרה) יום א' י"ב אב תרצ"ג 2408 נד

קצת
 וזה קצת מזה
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת

קיצה
 וזה קצת מזה
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת

קצת
 וזה קצת מזה
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת

דבר
מוסף לשבתות ולמועדים
 לא (סדרה) יום א' י"ב אב תרצ"ג 2408 נד

מוזיקה:
 יצחק מילך (שירים)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)
 יצחק מילך (לחן)

דבר
מוסף לשבתות ולמועדים
 לא (סדרה) יום א' י"ב אב תרצ"ג 2408 נד

קצת
 וזה קצת מזה
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת

קיצה
 וזה קצת מזה
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת

קצת
 וזה קצת מזה
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת
 קצת מזה וזה קצת

מוסף דבר לשבתות ולמועדים, 1923

להאריך בנובמבר 1934, לאחר כשלושה וחצי חדשי השתתפות בדבר ב"סקיצות תל-אביביות", ותגובתו החריפה מאד של סדן, תוכיח זאת.¹²

המוסף לספרות של דבר בכלל, ובעריכתו של דב סדן בפרט, יכול לשמש דוגמה ומופת לעריכה של מדור ספרותי בעיתון יומי. עד היום חוזרים למוסף זה¹³ ונזקקים לו סופרים וחוקרי תרבות וספרות. יש בו כדי להאיר כמעט כל נושא בתחומי התרבות והספרות והחיים היהודיים והעבריים בארץ ישראל ובגולה.

חלקו של דב סדן במוסף זה היה רב משאפשר לשער במבט ראשון. "מרדן שלא תמיד קיבל מרות, אפילו של הדאלאי למה הגדול בתנועת הפועלים" (ברל כצנלסון, כמובן) הגדיר אותו לימים אברהם שאנן, אף הוא מעורכי המוסף (משא, 12.3.1982). "השושבין", כינה אותו ג. קרסל (דבר, 9.8.1946), בתפקידו כמעודדם של צעירים ומתחילים רבים. דב סדן לא רק ערך את המוסף, כעורך פעיל ויוזם, אלא גם כתב בו מדורים רבים שאינם חתומים, או מדורים החתומים בשמות-עט שונים ואף משונים. לימים, סיפר לי ובוודאי גם לאחרים, שהשתמש בשמות-עט רבים כל כך עד שאפילו הוא עצמו, שניחן בכוח זיכרון מופלג, לא זכר את כולם, וזוהי בכייה לדורות.

מדור הכרוניקה "בספרות ובאמנות", שנכתב במשך שנים על-ידי ברל כצנלסון, עבר לידיו של דב סדן והביא לפני קוראיו מידע

דב סדן, שקיבל את עריכת המוסף מברל כצנלסון בתיווכו של זלמן שזר, היה קנאי מאד לדבר ולמוסף שבעריכתו. הוא עשה מאמצים רבים כדי למשוך אליו את טובי הכוחות הספרותיים ולעודד על במתו כל ניצוץ של כישרון שגילה בסביבתו. הוא גם נלחם את מלחמות העיתון והגיב פעמים רבות על "גניבות" ספרותיות ממנו, על העתקות שלא ברשות, על סילופי ציטוטים כביכול ממנו, ועוד מעשים רבים מסוג זה שראה בהם פגיעה במוניטין של דבר. יעידו על כך התגובות הרבות ודבריו בוועידות שונות של ההסתדרות על דבר. במיוחד נלחם כנגד עזיבתו של סופר "שלו" ומעברו לעיתון מתחרה, מעשה שנתפס בעיניו כבגידה אידיאולוגית ולא פחות כבגידה אישית.

יש לזכור את האווירה ששררה באותן שנים סביב עיתון מפלגתי אבל לא פחות גם ביחסי עורך-סופר. במערכת היחסים שבין העורך לבין סופריו, נתבעה נאמנות הדדית רבה. העורך ראה עצמו מחויב לסופריו הקבועים, והסופרים נתבעו לנאמנות לעיתון ולעורכו. מי כמוני כבת של עורך ותיק, ישראל כהן, עורך הפועל הצעיר למעלה משנות דור, יכולה להעיד על כך. סופר קבוע בעיתון אחד, המפרסם את דבריו בעיתון אחר ולו גם באקראי, נתפס כבוגד, כמפר אימון. מעבר כזה פגע בראש ובראשונה בעורך, ובמרקם היחסים עמו, אבל גם בכל הסובבים אותו. על אחת כמה וכמה כשהמדובר בסופר חשוב ונחשב. הדוגמה של נתן אלתרמן שעזב את דבר ועבר

הגרלת ספרים למגויי דבר

מעודכן ומגוון מתוך שפע העיתונים וכתבי העת שהיו מתקבלים במערכת.

בזכות כוח זיכרוננו המופלא, וכושר עבודתו המדהים, הצליח להפוך את המדור הספרותי למרכז תרבותי וספרותי, במה לסופרים ותיקים ומתחילים, זירה לעידוד כישרונות, בית לסופרים עולים וסופרים היושבים רחוק, סדנה לטיפוח כתיבתן של נשים ועוד ועוד. המושג: "בית" אינו מליצה אלא ממשות. דב סדן כעורך המוסף של דבר היה כתובת לרבים מאד, בארץ ובגולה (או עוד הייתה גולה), ובתפוצות (הסופרים העבריים בארה"ב); לסופרים ותיקים, ולסופרים עולים שזה מקרוב באו; למי שכתב עברית, ולמי שכתב בלשונות זרות, "לע"ז", ונוקק לתרגום, כדי לפלס את דרכו בקרב הקהל הארץ-ישראלי. במיוחד בלטה התמסרותו לטיפוחם ולעידודם של אחרוני הסופרים בפולין, שנתן להם במה במוסף ועמד עמהם בחליפת מכתבים ערה. מקצת מכתבים אלה נכללו ב'ידיעות גנזים', שהוקדש לסופרים עבריים שנספו בשואה, בעריכת ישראל כהן, אבי, ניסן תשל"ג.¹⁴

כל גיליון חדש של המוסף היה בו גיוון, חידוש, הפתעה, שילובי ישן וחדש, מקור ותרגום, וכן במה לגילוי הכוחות השונים שפעלו בארץ ומחוצה לה בתחומי התרבות והספרות. השקפתו הספרותית-תרבותית-היסטורית-ציונית של דב סדן, שלימים נתן לה ביטוי ב"מסת מבוא" שלו, לראשונה בשנת 1947, לאחר השואה, במשנתו "הכולית" בדבר האחדות של ספרויות עם ישראל ללשונותיהן (עברית, יידיש, לשונות יכר), לזרמיהם (חסידות, רבנות, השכלה), ולמקומותיהם בכל תפוצות הגולה, ועל היות המכנה המשותף שלהן רב על המפריד, התממשה מעל דפי המוסף הלכה למעשה, עוד לפני שהתגבשה כהלכה ונוסחה כתיאוריה מקיפה. בסוגריים יש להעיר, כי דן מירון ערער על משנתו זו של דב סדן עוד בשנים 1982-1985; (לפני למעלה מ-30 שנה) והבליט את המפריד על המשותף. לאחרונה (תשס"ה/2005) חזר לערערו זה, בספרו "הרפייה לצורך נגיעה"¹⁶ וזכה לשבחיהם של יצחק לאור וחנן חבר מעל דפי המדורים לספרות של הארץ.

אבל נחזור לדב סדן עורך המוסף בשש השנים שלפני מלחמת העולם השנייה.

בגיליון הראשון של המוסף בעריכת דב סדן מיום י"ב באב תרצ"ג, השתתפו: ישע סמפטר בשירים; יעקב פפרניקוב בספור; ראובן גרוסמן בביקורת על "וילוס קיסר בתרגום עברי" של א. א. ליסיצקי; יצחק יציב בביקורת על ספרו של שמואל ליב בלאנק "נחלה"; מיכאל אסף בסקירת "ספרים על המזרח ממקורות ערביים"; א.ש. יוריס בביקורת תיאטרון, יחד עם מי שחתם מ. י. פלוני; וסקירה, קרוב לוודאי של דב סדן עצמו "בספרות ובאמנות".

בגיליון השני בעריכתו מיום כ"ו באב תרצ"ג, השתתפו: ש. שלום ויוכבד בת מרים בשירים; דוד שמעוני בסדרה בפרוזה "בחשאי" וכן ש. ד. גויטין ושרגא קדרי.

הייתה זו האנתולוגיה המקובצת הראשונה שהציבה גלעד לסופרים העבריים שנספו בשואה. סופרים אלה ראו את דב סדן כפטרונם (דוד ויינפלד),¹⁵ הן לפני עלייתם לארץ, הן לאחר עלייתם וקשיי היקלטותם. למותר להוסיף, שבמסגרת פעילותו הספרותית, גאל דב סדן לא מעט מכתביהם של הסופרים העבריים וסופרי יידיש שנספו בשואה, דאג להוציאם לאור בצירוף מבואותיו. עוד יש להדגיש שהייתה לסדן רגישות מיוחדת לסופרים ילידי גליציה, מחוז הולדתו, ונקט מדיניות מפלה מיוחדת לעידודם, לתרגם לעברית את כתביהם ולפרסמם בעברית כמקור או בתרגום. ביניהם נזכיר את שמותיהם של הסופרים שנספו בשואה ונאחזו בדב סדן בקשר מכתבים נואש וטרגי: פרץ אופוצ'ינסקי, דוד יוסף בורנשטיין, יצחק אריה ברגר, חנן דז'ביצקי, ישראל אליהו האנדלולץ, אברהם דב ורבנר, מלכיאל לוסטרניק, מתתיהו מיזס, נתן שטוקהמר וכמובן, רבים אחרים.

כדוגמה אחת מני רבות אצטט את פתיחת מכתבו של יצחק אריה ברגר (נולד באוהנוב, גליציה, ב"13.2.1907 ונספה בשואה) לדב סדן, מהורודנקה, ללא תאריך: "פתחת לי פתח תקווה וגרשת ממני את אותו רוח הבדידות שהשתרר עלי בזמן האחרון. תאר לך איש יושב בדד וגלמוד, הרחק מכל מרכז, חורז חרוזים הנדונים לשרפה מפאת העדר מקום להדפיסם והמצאות המרה היא בעוכריו. והנה פתאם ידיעה מהתם, מתל-אביב, ע"ד הדפסת שירי". "ידיעות גנזים", מס. 81, ניסן תשל"ג, עמ' 365).

המשך המכתב על הנעשה בגליציה, מרתק ועצוב לא פחות, אבל חורג ממסגרת הרצאה זו.

בין המשוררים הצעירים, שהחלו את דרכם מעל דפי המוסף של דבר בעריכתו של דב סדן, אזכיר את שלמה טנאי, בן ה-19, בשנת 1938, מראשי המדברים של "דור בארץ" ומעורכי ילקוט הרעים ויוזמי.

"טבעי הדבר, כי בכניסתי לעבודת העריכה חיפשתי את הגיליונות מימי עריכתו שלו. הדפים המצהיבים הפתיעו בטיבם את המתחיל הצעיר, שביטל בליבו את הישן של ה"זקנים". רמת המוסף הייתה גבוהה ואילו הגיוון והרענונות שבדפים בלים אלה יכלו לעורר את קנאת העורך המתחיל. במוסף התרכזו טובי הכותבים, והנוסח של "הסופר כעד לזמנו שלו" או "הסופר בפעולה" לא בייש כלל את המודרנה המערבית".

מן הראוי לסיים בציטטה מדברי דב סדן עצמו, שגילה, במסה על אורי ניסן גנסין, ביום י"א בשבט תשמ"א, שמץ ממדיניות העריכה שלו:

"בימי עריכתי את מוספו של דבר מנהג היה בידי, כי ככל שהוצאתי גיליון יובל או גיליון זיכרון על סופר וסופר, חיכיתי עד גמר העריכה ובהרגישי את תוכנו חסר מצד מה, הייתי טורח להשלימו באופן שכתבתי מאמר גם אני. כך נולדו כל מאמרי בגיליונות האלה."¹⁸

הערות

- * המאמר מבוסס על מחקרי הקודמים, בתוספת חידושים. ביניהם: "בין נכס לנטל – המדורים לספרות בעיתונות היומית" (מאי 1999); "דב סדן כעורך" (אדר א' תשנ"ז), שכונסו בקריאת הדורות. ספרות עברית במעגליה.
1. אניטה שפירא, הפרק: "דבר 1925", ברל. ביוגרפיה, הוצ' עם עובד, 1980, עמ' 252.
  2. ג. קרסל, תולדות העיתונות העברית בארץ-ישראל, הוצ' הספרייה הציונית, 1964, עמ' 157-158; 160-161.
  3. מובא לפי חנן חבר, פייטנים ובריונים. צמיחת השיר הפוליטי העברי בא"י, הוצ' מוסד ביאליק, עמ' 70.
  4. ג. קרסל, "דפּרָה של תקופה", מאסף דבר במלאות 25 שנה בעריכת דוד זכאי, הוצ' דבר, תש"ו/1950.
  5. פנחס גינור, "תחילת המוסף הספרותי של דבר על רקע תקופתו", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג', כרך שלישי, ספרות עברית וספרויות היהודים, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 159-166.
  6. ג. קרסל, דפּרָה של תקופה, עמ' 27.
  7. נורית גוברין, "פרשת ההתפטרות", המהצית הראשונה: דבורה בארון – חייה ויצירתה, הוצ' מוסד ביאליק, תשמ"ח/1988, עמ' 263-270.
  8. נורית גוברין, "הזמנה חברתית"; "הוויכוח על סיפורי הקיבוץ", מאופק אל אופק: ג. שופמן – חייו ויצירתו, הוצ' יחדיו, תשמ"ג/1983, עמ' 207-214.
  9. ג. קרסל, דפּרָה של תקופה, עמ' 9 ועוד.
  10. ג. קרסל, "הפתח שער", משא, 1982.12.3.
  11. פנחס גינור, "הוויכוח על 'הסופרים הפרופסיונליים'", הערה 5 לעיל.
  12. ראו בהרחבה בפרק "דב סדן כעורך", קריאת הדורות, כרך ב', עמ' 333-328.
  13. במידה שאפשר להגיע אליו באופן פסי, ואולי הגיעה השעה, לצלמו ולהעמידו לרשות הספריות האוניברסיטאיות והחוקרים, ולהקל את הגישה אליו.
  14. שם העורך לא נרשם, ונחתם בהקדמה בלבד. הייתה זו חוברת גזוים, מס. 81, כרך ה', שנה 10, ניסן תשל"ג, שכללה 751 עמודים.
  15. דוד ויינפלד, השירה העברית בפולין. בין שתי מלחמות העולם, הוצ' מוסד ביאליק, תשנ"ז/1997, עמ' 64 ועוד. ספר זה, המסתמך במידה רבה מאד על 'ידיעות גזוים', מס. 81, אינו מזכיר את עורכו ישראל כהן.
  16. הוצאת עם עובד, תשס"ה/2005.
  17. נורית גוברין, "דב סדן כפמיניסט" (תשנ"ד/1994), קריאת הדורות, כרך ב', עמ' 351-355.
  18. דב סדן, "על א. ג. גנסין וסביביו", בתוך: חדשים גם ישנים בספרות העברית ואגפיה, הוצ' עם עובד, 1987, עמ' 10.

גיוון המשתתפים והתוכן מגלה את סימני ההיכר המאפיינים את מדיניות העריכה של דב סדן: שיתוף סופרים עבריים מכל המרכזים היהודיים בעולם, במיוחד פולין וארה"ב; גיוון בז'אנרים (שירה, פרוזה, ביקורת, תרגום, מדעי היהדות); עידוד נשים יוצרות – כמעט שאין גיליון ללא השתתפותה של אישה או על אישה.¹⁷ סדן היה אחד ממפלסי הדרך השיטתיים והמובהקים ביותר לנשים סופרות בעברית וביידיש ובלשונות-נכר, ונתן את דעתו להבליט כל מקרה של אישה-כותבת ולעודד כל ניצוץ של כישרון. הוא הקדיש עשרות רבות של מסות מיוחדות לנשים. על כך יעיד, בין השאר, "מפתח השמות הכללי" של כתביו, שערך יוסי גלרון.

אם נמשיך את סימני ההיכר המאפיינים את מדיניות העריכה של דב סדן נראה גם מגמה קבועה של שילוב ספרות עברית וספרות העולם; ספרות ההווה יחד עם אוצרות ספרות הדורות הקודמים; מקור ותרגום; ייצוג נכבד וקבוע לסופרי ארץ ישראל ולהוויה הארץ-ישראלית.

בחינה מקרית של שני גיליונות נוספים שבעריכתו, חודשים אחדים לאחר מכן, מחזקת את מערכת השילובים והאיזונים שאפיינה את מדיניות העריכה של דב סדן במוסף. הגיליון האחד הוא מיום ד' בטבת תרצ"ד והשני מיום י"א בטבת תרצ"ד. גם בשניהם נמצא את המשכה וחיזוקה של אותה מדיניות: שירה ופרוזה; מקור ותרגום; מאמר, מסה וביקורת; סופרי עיר וכפר; גברים ונשים; סקירות ואינפורמציה ספרותית מן העולם הגדול ומארץ-ישראל.

בגיליון מיום ד' בטבת תרצ"ד: מאמר, שאינו חתום, עם פטירתו של המשורר היהודי-גרמני, סטיפן גיאורגה; תרגום שלושה משיריו של סטיפן גיאורגה בידי ש. שלום, יוסף ליכטנבוים וז. ר.; סיפור של דוד מלץ. בין המבקרים הסוקרים: מרדכי נרקיס; א.י. ברנור; דוב הריששון.

בגיליון מיום י"א בטבת תרצ"ד: שיר של יוכבד בת-מרים; מחזה בעברית של הסופר והמבקר היהודי-גרמני אוסקאר בויס (ללא ציון שם המתרגם); שני מאמרים נוספים של סטיפן גיאורגה, האחד של גרהרד ליבס מבית אלפא והשני של יהושע טילמן מלובוב. סקירות ביקורתיות על ספרים וכתבי-עת, בעיקר בעניינים יהודיים בעולם, חתומות בראשי תיבות, וסקירה ארוכה ומפורטת על הנעשה "בספרות ובאמנות" בארץ ובעולם, בהיקף של עמוד כמעט שלם, בוודאי של דב סדן עצמו.

בין יתר סעיפי מדיניות העריכה של המוסף אפשר למנות את "גיליון-הנושא" – גיליונות מיוחדים, שהוקדשו לנושאים מסוימים, לרגל יובל, פטירה, או אירוע ספרותי. רשימת "גיליונות-הנושא" ארוכה מאוד ומגוונת מאוד.

קורא המוסף חש שהוא חי את העשייה התרבותית והספרותית, בארץ ובעולם. הקורא חש שהוא שותף לה, נמצא עם "היד על הדופק" ומעורה בנעשה בתחומי הספרות העברית והיידיש בארץ ומחוצה לה, ובספרות העולם.

אברהם שאנן, שהיה בין עורכי המוסף לדבר בתקופה מאוחרת יותר, כתב במסתו: "דב סדן – עורך המוסף", שפורסמה באותו גיליון של משא בדבר שהוקדש ליובל השמונים של דב סדן (12.3.1982):